

Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη και Εκπαίδευση για την Ιδιότητα του Πολίτη: εφαρμογές στο βιβλίο της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής της Ε΄ Δημοτικού

Ευσταθία Χριστοπούλου¹, Δήμητρα Φλώρου²,
Νικόλαος Στεφανόπουλος³

1. Σχολική Σύμβουλος ΠΕ hristopof@yahoo. gr, 2. Δασκάλα dimflorou@hotmail.com

3. Δάσκαλος, Υπεύθυνος ΠΕ Δ Αθήνας nickstefanop@yahoo.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η συγγραφή του καινούριου βιβλίου για την Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή της Ε΄ Δημοτικού στηρίχτηκε στις επιστημονικές έννοιες και αρχές της Πολιτικής Επιστήμης και στις βασικές αρχές και στόχους της Εκπαίδευσης για την Αειφόρο Ανάπτυξη. Οι δύο αυτοί τύποι εκπαίδευσης συναντώνται σε πολλά επίπεδα: στους στόχους, στις αξίες, στα στοιχεία και στους τρόπους μάθησης, δικαιώνοντας έτσι πολλούς θεωρητικούς που υποστηρίζουν ότι η εκπαίδευση για την αειφορία είναι μια πολιτική εκπαίδευση, προσανατολισμένη στη δράση και άρρηκτα συνδεδεμένη με τη συμμετοχή των πολιτών στη λήψη αποφάσεων και τη δημοκρατία ¹. Αυτό βρίσκει την εφαρμογή του στο περιεχόμενο, τους στόχους και τις δραστηριότητες του νέου βιβλίου για την Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή της Ε΄ Δημοτικού.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΑΙΔΙΑ: ιδιότητα του πολίτη, εκπαίδευση για την αειφόρο ανάπτυξη, κοινωνική και πολιτική αγωγή

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Όταν αναφερόμαστε σε έννοιες όπως αειφόρος ανάπτυξη και δημοκρατία και σε δράσεις παρέμβασης όπως εκπαίδευση των πολιτών σε αυτές, είναι μάλλον αναμενόμενο πως προσπαθούμε να ορίσουμε πεδία που από τη φύση τους είναι και ασαφή και, τις περισσότερες φορές, προκαλούν ιδεολογικές συγκρούσεις. Επομένως είναι απαραίτητο να ξεκαθαρίσουμε τον τρόπο που εμείς προσεγγίζουμε τις δομικές έννοιες και αρχές που συνθέτουν τα παραπάνω για να μπορέσουμε μέσα από παραδείγματα υλοποίησής τους να καταλήξουμε σε συμπεράσματα που πιθανόν και να μας οδηγήσουν σε προβληματισμό και γόνιμο διάλογο.

Παρακάτω θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε έννοιες όπως η ιδιότητα του πολίτη, η εκπαίδευση σε αυτήν, η εκπαίδευση για την αειφόρο ανάπτυξη καθώς και οι αξίες που τη χαρακτηρίζουν. Θα καταδείξουμε σε ποιο βαθμό αυτές οι έννοιες έχουν κοινά στοιχεία και θα δοκιμάσουμε τη συνοχή που μπορεί να έχει μια εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη και μια εκπαίδευση για την αειφόρο ανάπτυξη στο πλαίσιο του μαθήματος της Κοινωνικής και Πολιτικής αγωγής αντλώντας παραδείγματα από το νέο σχολικό εγχειρίδιο της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής της Ε΄ Δημοτικού.

¹ Hart, 1992, Schnack, 2000, Λιαράκου & Φλογαϊτη, 2007

Η ιδιότητα του πολίτη

Η ιδιότητα του πολίτη ή η πολιτειότητα, είναι μια έννοια η οποία διαθέτει πολλές σημασίες. Δηλώνει μια πολιτική και νομική θέση: κάθε άτομο ανήκει σε ένα κράτος με δικαιώματα και υποχρεώσεις τα οποία εξαρτώνται από τους νόμους αυτού του κράτους². Η έννοια αυτή συνδέεται με την εθνικότητα και την άσκηση πολιτικών δικαιωμάτων. Επομένως θα μπορούσαμε να πούμε ότι υπάρχουν τόσοι τύποι πολιτών όσοι και τύποι κρατών³. Είναι γνωστό ότι στο παρελθόν, οι πολίτες ταυτίζονταν με τις πόλεις, και πιο πρόσφατα, με το έθνος-κράτος. Τώρα που ο χώρος αστικοποιείται όλο και περισσότερο, η υπηκοότητα ταυτίζεται με πιο χωροταξικές κατηγορίες. Για παράδειγμα, οι έρευνες δείχνουν ότι οι άνθρωποι όλο και περισσότερο ταυτίζονται με την πλανητική κλίμακα ('πολίτες του κόσμου'), την τοπική κλίμακα, και πολλούς άλλους χώρους ενδιάμεσως⁴. Η ιδιότητα του πολίτη, στην σύγχρονη κοινωνία, είναι άμεσα συνδεδεμένη με την δημοκρατία όπου ο πολίτης απολαμβάνει την ατομική, κοινωνική και πολιτική ελευθερία ή αυτονομία.

Δηλώνει όμως και μια ψυχολογική κατάσταση η οποία αναφέρεται στη συμπεριφορά και τη στάση του ατόμου απέναντι σε κοινωνικά και πολιτικά φαινόμενα σε τοπικό, περιφερειακό και διεθνές επίπεδο. Ο όρος «πολιτειότητα» χρησιμοποιείται επίσης για να περιλάβει τη συμμετοχή στη δημόσια ζωή και υποθέσεις - δηλ., στη συμπεριφορά και τις ενέργειες ενός πολίτη, αυτό το οποίο ονομάζεται και ενεργός πολίτης. Η ιδιότητα του πολίτη από αυτή την άποψη καλύπτει ένα ευρύ φάσμα συμμετοχικών δραστηριοτήτων - από την ψηφοφορία στις εκλογές και τη στάση για το πολιτικό αξίωμα, το ενδιαφέρον για την πολιτική και τις τρέχουσες υποθέσεις ως την εθελοντική δράση και φιλανθρωπία. Αναφέρεται σε δραστηριότητες, όχι μόνο καθαρά πολιτικές, οι οποίες έχουν επιπτώσεις στην ευημερία της κοινότητά τους. Με τη δράση τους τα άτομα επηρεάζουν και συμβάλλουν στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης.

Αξίζει να αναφερθούμε στο κείμενο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής «Προς μια ευρωπαϊκή διάσταση εκπαίδευσης και ενεργού συμμετοχής του πολίτη» καθώς και στο κείμενο «Δημοκρατική αγωγή του πολίτη» όπου επισημαίνεται η διεύρυνση των στοιχείων που συγκροτούν την ιδιότητα του πολίτη με τα δικαιώματα που αναφέρονται σε διαφορετικές αξίες, ταυτότητες και παραδόσεις (πολιτισμικά δικαιώματα) δίνοντας της έτσι μια περισσότερο ολιστική αντίληψη με νομική διάσταση (όπως δόθηκε παραπάνω), συναισθηματική διάσταση η οποία αφορά στην κοινωνική ένταξη και συνοχή, γνωστική και πρακτική που αφορά στην ενεργό συμμετοχή στα κοινά. Η διεύρυνση της έννοιας όμως συνδέεται και με την υπέρβαση των περιορισμών του κράτους- έθνους και τη σύνδεση της ιδιότητας του πολίτη με την κοινωνία^{5/6}. Είμαστε πλέον μέλη μιας κοινωνίας που υπερβαίνει τα όρια του έθνους ..γι αυτό η ιδιότητα του πολίτη φαίνεται να ορίζει ένα πλαίσιο ζωής υπερβολικά ευρύ και ταυτόχρονα υπερβολικά περιορισμένο⁷.

Η ιδιότητα του πολίτη είναι άμεσα συνδεδεμένη με τους πολλαπλούς ρόλους και θέσεις που έχουν τα άτομα στην κοινωνία, ως εργαζόμενοι, καταναλωτές κ.α. καθώς και με τις απόψεις κάθε ατόμου. Οι ρόλοι αυτοί μαθαίνονται μέσω της διαδικασίας

² Καρακατσάνη, Δ., 2004,

³ Canivez, P., 2000:14

⁴ Ash Amin και Nigel Thrift

⁵ Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2000

⁶ Karen O'Shea, 2003

⁷ Canivez, P., 2000:17

της πολιτικής κοινωνικοποίησης. Αυτή είναι μια συνεχής διαδικασία και μπορεί να είναι λανθάνουσα (δημιουργεί ψυχολογικές στάσεις έμμεσα πολιτικές) ή έκδηλη (εμφανή πρότυπα πολιτικής συμπεριφοράς), αποκλειστική (πραγματοποιείται από μια μόνο κατηγορία φορέων ή σε ένα συγκεκριμένο πρότυπο) και συντρέχουσα (πραγματοποιείται συγχρόνως από περισσότερους φορείς ή σε περισσότερα είδη πολιτικής κοινωνικοποίησης).⁸

Οι σύγχρονες πολιτικές κοινωνίες καταβάλλουν προσπάθειες για την ενδυνάμωση της κοινωνικής συνοχής και την πιο ενεργή συμμετοχή των πολιτών στην κοινωνική και πολιτική ζωή. Όπως επισημαίνεται και από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, είναι απαραίτητη η ενθάρρυνση της ενεργού συμμετοχής του πολίτη για την αντιμετώπιση των κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών.⁹ Η ενθάρρυνση για την ανάμιξη όλων των πολιτών στις κοινές υποθέσεις τους οδηγεί να αισθάνονται συμμετοχοί στην διαδικασία της πολιτικής εξουσίας περιορίζοντας έτσι τον κίνδυνο αυταρχικών παρεκτροπών. Οι δημοκρατίες χρειάζονται τους ενεργούς, ενημερωμένους και υπεύθυνους πολίτες που είναι πρόθυμοι και ικανοί να πάρουν την ευθύνη για τις κοινότητες τους και να συμβάλουν στην πολιτική διαδικασία. Ένας σημαντικός φορέας πολιτικής κοινωνικοποίησης είναι το σχολείο μέσω του σχολικού προγράμματος, των εκπαιδευτικών και της ίδιας της σχολικής ζωής.

Η Εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη

Η εκπαίδευση για την Ιδιότητα του Πολίτη θεωρείται γενικά ως μία εκπαιδευτική αρχή η οποία ξεπερνά τα όρια του σχολικού περιβάλλοντος. Αν όμως σταθούμε στο πλαίσιο της τυπικής εκπαίδευσης ο τρόπος με τον οποίο περιλαμβάνεται στο αναλυτικό πρόγραμμα διαφέρει από χώρα σε χώρα και στις διάφορες βαθμίδες εκπαίδευσης. Σχεδόν σε όλες τις χώρες της ΕΕ στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση, είτε ενσωματώνεται σε ένα ή περισσότερα μαθήματα του αναλυτικού προγράμματος, ή θεωρείται αντικείμενο διαθεματικής διδασκαλίας. Μαθήματα σε αυτή τη βαθμίδα ειδικά αφιερωμένα στην Ιδιότητα του Πολίτη παρέχονται στο Βέλγιο (στη Γερμανόφωνη Κοινότητα), Ελλάδα, Εσθονία, Πορτογαλία, Σουηδία και Ρουμανία. Στη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση, η εκπαίδευση για την Ιδιότητα του Πολίτη παρέχεται κυρίως ως ξεχωριστό μάθημα.¹⁰

Σε όλες ουσιαστικά τις χώρες μέσω αυτής της εκπαίδευσης επιδιώκονται οι ακόλουθες τρεις κατηγορίες **στόχων**:

- Να αποκτήσουν οι μαθητές πολιτική μόρφωση,
- Να αναπτύξουν συμπεριφορές και αξίες που χρειάζονται για να γίνουν υπεύθυνοι πολίτες και
- Να προωθήσουν την ενεργό τους συμμετοχή στη σχολική ζωή και στη ζωή της κοινότητας.

Ειδικότερα, μέσα από αυτή την εκπαιδευτική διαδικασία οι νέοι αναμένεται να ευαισθητοποιηθούν, γνωρίσουν, κατανοήσουν και συνειδητοποιήσουν¹¹:

- Τα σύγχρονα τοπικά και παγκόσμια ζητήματα,
- Τα δικαιώματα και τις ευθύνες που έχουν τα άτομα και οι ομάδες στις δημοκρατικές κοινωνίες,

⁸ Μεταξάς, Α-Ι.Δ., 1976

⁹ Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2000

¹⁰ Ευρυδίκη, 2005

¹¹ Learning and teaching Scotland, organisation, 2002

- Τις δυνατότητες ατόμων και ομάδων να παρέμβουν και να αλλάξουν προς το καλύτερο τις κοινωνικές και περιβαλλοντικές συνθήκες,
- Τους αγώνες που πρέπει να δίνουν για την προώθηση ζητημάτων όπως είναι η κοινωνική δικαιοσύνη και η αιεφόρος ανάπτυξη,
- Τα αίτια που, οφείλονται κυρίως σε οικονομικούς παράγοντες και οδηγούν σε κοινωνικές συγκρούσεις, ευεργετικές πολλές φορές για το κοινωνικό σύνολο,
- Τα εμπόδια που δημιουργούν τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις στο δικαίωμα της ιθαγένειας, της αυτοαντίληψης και της αυτοδιάθεσης των ανθρώπων, εμπόδια που οφείλονται στις κοινωνικοοικονομικές περιστάσεις, στα κέντρα και στον τρόπο λήψης αποφάσεων, στις διακρίσεις που υφίστανται τα άτομα εξαιτίας φύλου, χρώματος, θρησκείας, πολιτικών, σεξουαλικών κ.ά. προτιμήσεων,
- Την αλληλεξάρτηση του ενός από τον άλλον και τα αποτελέσματα της παγκοσμιοποίησης στις σύγχρονες κοινωνίες.

Οι **αξίες** που εμπεριέχονται στην εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη είναι: η Δημοκρατία, ο σεβασμός στα ανθρώπινα δικαιώματα, η ανοχή, η αλληλεγγύη και η συμμετοχή. Σε αρκετές μάλιστα χώρες περιλαμβάνουν επίσης το σεβασμό για τη φύση.

Η εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα αλληλεξαρτούμενων **στοιχείων μάθησης**, όπως:

- γνώση και κατανόηση: θέματα όπως οι νόμοι και οι κανόνες, η δημοκρατική διαδικασία, τα μέσα, τα ανθρώπινα δικαιώματα, η ποικιλομορφία, τα χρήματα και η οικονομία, η βιώσιμη ανάπτυξη και ο κόσμος ως παγκόσμια κοινότητα και για τις έννοιες, όπως η δημοκρατία, η δικαιοσύνη, η ισότητα, η ελευθερία, η αρχή και το κράτος δικαίου
- δεξιότητες και ικανότητες: κριτική σκέψη, ανάλυση πληροφοριών, έκφραση απόψεων, συμμετοχή στις συζητήσεις και τις διαμάχες, διαπραγμάτευση και επίλυση συγκρούσεων και συμμετοχή στην κοινοτική δράση
- στάσεις και συμπεριφορές: σεβασμός της δικαιοσύνης, της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου, της ειλικρίνειας, της ανοχής, του θάρρους να υπερασπιστεί μια άποψη και μιας προθυμίας να ακούει, της αλληλεγγύης.

Στην εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη υιοθετούνται **σύγχρονες βιοματικές μέθοδοι διδασκαλίας**: οι μαθητές ενεργούν (μαθαίνω κάνοντας), αλληλεπιδρούν ο ένας με τον άλλον, προσεγγίζουν το κάθε ζήτημα με κριτική σκέψη, συνεργάζονται και συμμετέχουν. Ασχολούνται με ζητήματα από την «αληθινή» ζωή που είτε τους απασχολούν άμεσα είτε θα τους απασχολήσουν στο μέλλον. Μια τέτοια εκπαίδευση βοηθά τους μαθητές να αναπτύξουν αυτοπεποίθηση και τους παρέχει την δυνατότητα να διερευνούν τις σημαντικές αλλαγές και τις προκλήσεις της ζωής. Τους δίνει τη δυνατότητα έκφρασης και συμμετοχής στη ζωή των σχολείων τους, στις κοινότητές τους και στην κοινωνία γενικότερα. Τους παρέχει το πλαίσιο να αναπτύξουν την πείρα και την εμπειρία που απαιτούνται για να διεκδικούν τα δικαιώματά τους και να αναλαμβάνουν τις ευθύνες τους.

Πολλά από τα θέματα που περιλαμβάνονται στην εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη καθώς και τη μεθοδολογία που ακολουθείται για τη διδασκαλία τους, τα συναντάμε και σε άλλες μορφές εκπαίδευσης όπως είναι η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και η Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη. Όπως επίσης θα πρέπει να επισημάνουμε ότι σημαντικός στόχος στην εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη είναι η αιεφόρος ανάπτυξη, με την έννοια ότι πρέπει να υπάρχει ισορροπία μεταξύ της

κοινωνικής, περιβαλλοντικής και οικονομικής ανάπτυξης, και αυτό μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω της αύξησης της αντίληψης της έννοιας της ανάπτυξης καθώς και των δεξιοτήτων που απαιτούνται για τη συνεργασία με τους άλλους με σκοπό την οικοδόμηση ενός διατηρήσιμου μέλλοντος¹².

Η Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη

Είναι μάλλον δύσκολο να συμφωνήσουμε όλοι στο τι ακριβώς εννοούμε όταν λέμε *εκπαίδευση για την αειφόρο ανάπτυξη*. Αυτό συμβαίνει γιατί ο ίδιος ο όρος της *αειφόρου ανάπτυξης* προσεγγίζεται διαφορετικά, ανάλογα με την κουλτούρα, την ιδεολογία, την κοινωνική θέση και την επιστήμη μας. Φαίνεται πως στις ημέρες μας η έννοια της *αειφόρου ανάπτυξης* μας αφορά όλους: όσους ασχολούνται με το περιβάλλον, όσους εργάζονται σε επαγγέλματα υγείας, όσους ασχολούνται με την οικονομία και την ανάπτυξη. Συνεπώς, ο καθένας μπορεί να δείχνει ενδιαφέρον για την αειφόρο ανάπτυξη χωρίς όμως αυτό να σημαίνει πως επιθυμεί να εκπαιδευτεί σε αυτήν. Εδώ βρίσκεται και η διαφορά με τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε την έννοια εμείς οι εκπαιδευτικοί. Όταν μιλάμε για εκπαίδευση για την αειφόρο ανάπτυξη, εννοούμε κυρίως τον τρόπο που μαθαίνουμε μέσα σε μια ή για μια αειφόρο κοινωνία¹³.

Μπορεί, λοιπόν, να βρει κανείς πολλούς ορισμούς για την αειφόρο ανάπτυξη στη διεθνή βιβλιογραφία, όταν όμως μιλάμε καλό είναι να έχουμε έναν κοινό τόπο, έναν ορισμό ως βάση για επικοινωνία και συνεννόηση. Με αυτό το σκεπτικό και λόγω ενασχόλησης, δάσκαλοι που ασχολούμαστε με την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, θεωρούμε ως πιο κοντινό μας αυτόν που συνδυάζει τόσο την περιβαλλοντική διάσταση όσο και το ζήτημα της υπευθυνότητας και της αλληλεγγύης στις μελλοντικές γενιές:

*Η ανάπτυξη είναι αειφόρος όταν βελτιώνει την ποιότητα ζωής στο πλαίσιο των ορίων που θέτει η φέρουσα ικανότητα των οικοσυστημάτων που υποστηρίζουν τη ζωή¹⁴. Εκτός όμως από το περιβάλλον, για την επίτευξη της αειφορίας αναγκαία συνθήκη είναι η καλή λειτουργία και των τριών αλληλεξαρτώμενων συστημάτων που τη συνθέτουν, δηλαδή και του περιβάλλοντος, και της οικονομίας και της κοινωνίας¹⁵. Κεντρικά στοιχεία λοιπόν της εκπαίδευσης για την αειφόρο ανάπτυξη είναι αφενός η περιβαλλοντική ποιότητα αφετέρου η δημοκρατία και η ανθρώπινη ισότητα. Όπως επισημαίνουν οι Fien & Tilbury όταν εισάγονται στην εκπαιδευτική διαδικασία ζητήματα σχετικά με το περιβάλλον αυτά δεν μπορούν να μην αναδεικνύουν ταυτόχρονα και ζητήματα όπως είναι τα ανθρώπινα δικαιώματα, η κοινωνική δικαιοσύνη και η δημοκρατία, ζητήματα βαρύνουσας σημασίας για την αειφόρο ανάπτυξη¹⁶. Η αειφορία ως τρόπος σκέψης, συμπεριφοράς και δράσης **στόχο** έχει να δημιουργήσει άτομα ηθικά, ενδυναμωμένα και προσωπικά ικανοποιημένα, κοινότητες που στηρίζονται στην αλληλεγγύη, την ανεκτικότητα και τη δικαιοσύνη, κοινωνίες που διέπονται από θεσμούς διαφανείς και δίκαιους και περιβαλλοντικές πρακτικές που σέβονται και υποστηρίζουν τη ζωή¹⁷.*

¹² Karen O'Shea, 2003:28

¹³ Scott & Gough, 2003

¹⁴ IUCN et al., 1991

¹⁵ Φλογαϊτη, 2006: 98

¹⁶ Fien & Tilbury, 2002: 9

¹⁷ UNESCO, 2005: 10

Οι αξίες της εκπαίδευσης για την αειφόρο ανάπτυξη

Η σημαντικότερη αξία που διατρέχει την εκπαίδευση για την αειφορία είναι η αξία της *αλληλεγγύης*, που μπορεί να διασφαλίσει πρωταρχικά δικαιώματα όπως την *ελευθερία*, την *ισότητα* και την *οικολογική βιωσιμότητα*. Αυτή συνυπάρχει με αξίες όπως της *αυτονομίας* και της *υπευθυνότητας*, της *ανεκτικότητας* και της *δημοκρατίας*¹⁸. Με τη διδασκαλία αυτών των αξιών σκοπεύουμε στη δημιουργία πολιτών που θα προσβλέπουν και θα αγωνίζονται για κοινωνική χειραφέτηση και αλλαγή ενώ θα αντιμάχονται κάθε προσπάθεια χειραγώγησης και τυφλής υπακοής τους¹⁹. Η εκπαίδευση πρέπει να έχει από τη φύση της έναν απελευθερωτικό ρόλο και επομένως η εκπαίδευση για την αειφόρο ανάπτυξη πρέπει να είναι μάλλον μια δημοκρατική διαδικασία και όχι άλλος ένας πολιτικός μοχλός για την εξυπηρέτηση της υπάρχουσας κατάστασης και τη διαιώνιση αυτού που ονομάζουμε «σύστημα».

Η εκπαίδευση για την αειφόρο ανάπτυξη διακρίνεται για²⁰:

- Διεπιστημονικότητα και ολιστικότητα.
- Προσανατολισμό στις αξίες.
- Κριτική σκέψη και επίλυση προβλήματος.
- Χρήση πολλαπλών μεθόδων.
- Συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων.
- Δυνατότητα εφαρμογής.
- Μετάβαση από το τοπικό στο παγκόσμιο.

Επομένως, έχει όλα τα χαρακτηριστικά μιας δημοκρατικής, πολιτικής και μεταρρυθμιστικής εκπαίδευσης. Θα μπορούσε κανείς να την αποκαλέσει και *εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη και την πολιτική συμμετοχή*²¹. Αυτή τη μορφή που μπορεί να πάρει η εκπαίδευση για την αειφορία την υποστηρίζουν ορισμένες από τις αρχές που τη διακρίνουν, όπως είναι η *αρχή της ποικιλότητας*, η *αρχή του σεβασμού και της ανεκτικότητας στη διαφορετικότητα*, στην *αξιοπρέπεια*, στη *ζωή*, *προσωπική και επαγγελματική*, στην *πολιτισμική ταυτότητα* και η *αρχή του δημοκρατικού διαλόγου*.

Η Εκπαίδευση για την Ιδιότητα του Πολίτη συναντά την Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη

Συγκρίνοντας τα στοιχεία που συνθέτουν τις δυο μορφές εκπαίδευσης, στόχους, αξίες και βασικά στοιχεία μάθησης, ανακαλύπτουμε ότι υπάρχουν πολλά κοινά.

Ειδικότερα:

Πίνακας 1. Στόχοι

Εκπαίδευση για την Ιδιότητα του Πολίτη	Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη
<ul style="list-style-type: none">- Να γνωρίσουν οι μαθητές τα σύγχρονα τοπικά και παγκόσμια ζητήματα, τα δικαιώματα και τις ευθύνες που έχουν τα άτομα και οι ομάδες στις δημοκρατικές κοινωνίες,- Να γίνουν ικανοί να παρεμβαίνουν και να μετασχηματίζουν προς το καλύτερο τις κοινωνικές και περιβαλλοντικές	<ul style="list-style-type: none">- Να γίνουν οι μαθητές άτομα ηθικά, ενδυναμωμένα και προσωπικά ικανοποιημένα,- Να δημιουργήσουν κοινότητες που στηρίζονται στην αλληλεγγύη, την ανεκτικότητα και τη δικαιοσύνη, κοινωνίες που διέπονται από θεσμούς διαφανείς και δίκαιους και

¹⁸ Φλογαΐτη, 2006: 233

¹⁹ ό.π., 2006: 231, 233

²⁰ UNESCO, 2005: 18

²¹ Huckle, 1996, 1999a, Φλογαΐτη, 2006: 22, Λιαράκου & Φλογαΐτη, 2007: 94

<p>συνθήκες, προωθώντας ζητήματα όπως είναι η κοινωνική δικαιοσύνη και η αειφόρος ανάπτυξη,</p> <ul style="list-style-type: none"> - Να μην κάνουν διακρίσεις στηριζόμενοι σε στερεότυπα και προκαταλήψεις, - Να συνειδητοποιήσουν την αλληλεξάρτηση του ενός από τον άλλον και τα αποτελέσματα της παγκοσμιοποίησης στις σύγχρονες κοινωνίες. 	<ul style="list-style-type: none"> - Να αναπτύξουν περιβαλλοντικές πρακτικές που σέβονται και υποστηρίζουν τη ζωή.
--	---

Εκτός του βασικού κορμού εννοιών που διαφέρουν, εξαρτώνται από τα διαφορετικά επιστημονικά πεδία από τα οποία ξεκινά η κάθε εκπαίδευση και προσδίδουν στην κάθε μορφή εκπαίδευσης τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, στο επίπεδο των στόχων παρατηρούμε ότι συναντώνται σε πολλά σημεία. Η *μετάβαση από το τοπικό στο παγκόσμιο*, η έννοια του ενεργού και υπεύθυνου πολίτη, ο οποίος πρέπει να διαθέτει και ηθική προσωπικότητα αλλά και πολιτική επάρκεια και να συμμετέχει ενεργά στον μετασχηματισμό της κοινωνίας, η *εξάλειψη των διακρίσεων* και εν τέλει η *εγκαθίδρυση μιας ουσιαστικής δημοκρατίας* που θα βασίζεται στην αλληλεγγύη, το σεβασμό και τη δικαιοσύνη είναι οι στόχοι που θέτουν και οι δύο μορφές εκπαίδευσης. Και οι δύο μορφές εκπαίδευσης εξάλλου συνειδητοποιούν ότι για να επιτευχθούν αυτοί οι στόχοι, οι μαθητές πρέπει να ασκηθούν και να αναπτύξουν ορισμένες βασικές αξίες.

Πίνακας 2. Αξίες

Εκπαίδευση για την Ιδιότητα του Πολίτη	Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Δημοκρατία, ✓ σεβασμός στα ανθρώπινα δικαιώματα, ✓ ανοχή, ✓ αλληλεγγύη, ✓ συμμετοχή και ✓ σεβασμός για τη φύση. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Αλληλεγγύη, ✓ ελευθερία, ✓ ισότητα, ✓ οικολογική βιωσιμότητα, ✓ αυτονομία, ✓ υπευθυνότητα, ✓ ανεκτικότητα και ✓ δημοκρατία.

Η ομοιότητα και η ταύτιση των αξιών που προωθεί η κάθε μορφή εκπαίδευσης είναι προφανής στον παραπάνω πίνακα. Βασικές έννοιες κλειδιά είναι η έννοια της δημοκρατίας και η έννοια της αλληλεγγύης. Σύμφωνα με τον Schnack όταν αναφερόμαστε στην αξία της δημοκρατίας ουσιαστικά μιλάμε για συμμετοχή των πολιτών στα κοινά και ανάπτυξη της ιδιότητας του πολίτη²². Η κάθε έννοια δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την άλλη καθώς η *συμμετοχή και η ιδιότητα του πολίτη από μόνη της δεν έχει νόημα αν δεν εντάσσεται σε δημοκρατικές διαδικασίες*²³. Επίσης, η αξία της αλληλεγγύης κατέχει σημαντική θέση στην εκπαίδευση για την αειφόρο ανάπτυξη. Τόσο η Sauve όσο και, πολύ πριν από αυτήν ο Hardin, υπεραμύνονται της σημασίας που έχει η αξία της αλληλεγγύης σε μια εποχή παγκοσμιοποίησης και οικονομικής γιγάντωσης των πολυεθνικών, που έχει ως αποτέλεσμα την

²² Schnack, 2000

²³ Λιαράκου & Φλογαίτη, 2007: 172

εκμετάλλευση κοινωνικών ομάδων και το ξέσπασμα βίαιων κοινωνικών συγκρούσεων και εξεγέρσεων²⁴.

Πίνακας 3. Στοιχεία και τρόποι μάθησης

Εκπαίδευση για την Ιδιότητα του Πολίτη	Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη
<ul style="list-style-type: none"> • Γνώση και κατανόηση: νόμοι, δημοκρατική διαδικασία, τα ανθρώπινα δικαιώματα, η οικονομία, η βιώσιμη ανάπτυξη, ο κόσμος ως παγκόσμια κοινότητα κ.ά. • δεξιότητες και ικανότητες: κριτική σκέψη, ανάλυση πληροφοριών, έκφραση απόψεων, συμμετοχή στις συζητήσεις και τις διαμάχες, διαπραγμάτευση και την επίλυση συγκρούσεων και τη συμμετοχή στην κοινοτική δράση • στάσεις και συμπεριφορές: σεβασμός της δικαιοσύνης, της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου, της ειλικρίνειας, της ανοχής, του θάρρους να υπερασπιστεί μια άποψη, και μιας προθυμίας να ακούσει, της αλληλεγγύης. <p>Στην εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη υιοθετούνται σύγχρονες βιοματικές μέθοδοι διδασκαλίας:</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Διεπιστημονικότητα και ολιστικότητα. • Προσανατολισμό στις αξίες. • Κριτική σκέψη και επίλυση προβλήματος. • Χρήση πολλαπλών μεθόδων. • Συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων. • Δυνατότητα εφαρμογής. • Μετάβαση από το τοπικό στο παγκόσμιο. <p>Στην Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη, όπως και στην Περιβαλλοντική Εκπαίδευση χρησιμοποιούνται βιοματικές/συμμετοχικές μέθοδοι διδασκαλίας.</p>

Από τον παραπάνω πίνακα είναι προφανές ότι και στη μάθηση και διδασκαλία των δύο μορφών εκπαίδευσης τα κοινά στοιχεία υπάρχουν. Παρατηρούμε ότι στο πεδίο των γνώσεων, η εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη προτάσσει τις επιστημονικές γνώσεις του επιστημονικού πεδίου από όπου προέρχεται (πολιτικές επιστήμες) ενώ η εκπαίδευση για την αειφόρο ανάπτυξη συνθέτει και αξιοποιεί στοιχεία διαφόρων επιστημών (κοινωνικών, οικονομικών, οικολογικών). Όσον αφορά όμως στην ανάπτυξη δεξιοτήτων, στάσεων και συμπεριφορών υπάρχουν σημαντικές ομοιότητες αφού όλα στηρίζονται στην ικανότητα των πολιτών να λαμβάνουν σωστές αποφάσεις τηρώντας δημοκρατικές διαδικασίες.

Συνθέτοντας όλα τα παραπάνω και αξιοποιώντας στοιχεία μάθησης και από τις δύο μορφές εκπαίδευσης αλλά και με τη χρήση μιας ποικιλίας βιοματικών/συμμετοχικών μεθόδων διδασκαλίας, τις οποίες και αναλύουμε στο βιβλίο του δασκάλου, δημιουργήσαμε το Βιβλίο Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής που θα διδαχτεί από του χρόνου στην Ε΄ Δημοτικού. Αν και είναι υπό έκδοση, μπορούμε να σας παρουσιάσουμε δυο δείγματα γραφής που κατά τη γνώμη μας επιβεβαιώνουν τα παραπάνω.

²⁴ Hardin, 1968, Sauve, 1999

Το Βιβλίο της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε΄ Δημοτικού: παραδείγματα

Στην ενότητα Α με τον γενικό τίτλο **Πού ανήκω;** και στο **Κεφάλαιο 6. Είμαστε πολίτες της Ελλάδας, της Ευρώπης και του κόσμου** οι μαθητές επιδιώκεται να κατανοήσουν την ευρύτητα της έννοιας του πολίτη και τη διεύρυνσή της από το τοπικό, στο ευρωπαϊκό και στο παγκόσμιο επίπεδο. Μέσα από συγκεκριμένες πραγματικές καταστάσεις γίνεται προσπάθεια να ευαισθητοποιηθούν για την ύπαρξη κοινών παγκόσμιων προβλημάτων και να συνειδητοποιήσουν ότι οι επιπτώσεις τους αφορούν όλους. Να είναι σε θέση να σκέφτονται, να προτείνουν λύσεις και να συμμετέχουν στην επίλυση αυτών των προβλημάτων.

Παρουσιάζοντας μια απλή καθημερινή συνήθεια, την κατανάλωση σοκολάτας, οι μαθητές έχουν τη δυνατότητα να σκεφτούν και να διαπιστώσουν τον τρόπο που κάτι το οποίο συμβαίνει στον μικρόκοσμο τους μπορεί να επηρεάσει, βραχυπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα- τη ζωή άλλων ανθρώπων που ζουν σε κάποιο άλλο σημείο του πλανήτη και να δημιουργήσει προβληματικές καταστάσεις. Ξεπερνώντας την «εδαφοποίηση» των κοινωνικών και περιβαλλοντικών προβλημάτων γίνονται ορατές οι σχέσεις μεταξύ αυτών που συμβαίνουν «εκεί» και όσων γίνονται «εδώ». *Το ότι τα οικονομικά, πολιτικά και πολιτιστικά φαινόμενα σε όλες σχεδόν τις σύγχρονες κοινωνίες εντάσσονται ανεπιστρεπτικά στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης αποτελεί πλέον κοινοτοπία. Κοινοτοπία είναι επίσης η διαπίστωση ότι η παγκοσμιοποίηση δεν είναι μια διαδικασία που συντελείται ερήμην ή/και υπεράνω του τοπικού, αλλά, τουναντίον, είναι η ίδια η διαπλοκή του πλανητικού με το τοπικό²⁵.* Κατανοούν ότι σημαντικός παράγοντας των περιβαλλοντικών προβλημάτων και της φτώχειας στον πλανήτη είναι ο τρόπος λειτουργίας της παγκόσμιας οικονομίας. Για να προχωρήσουμε προς την περιβαλλοντική και κοινωνική δικαιοσύνη πρέπει να επιτύχουμε μια δημοκρατική ρύθμιση της λειτουργίας της αγοράς. Μέσα από αυτόν τον προβληματισμό διαπιστώνουν επίσης ότι η κάθε φορά συγκεκριμένη στο χώρο και το χρόνο φυσική και κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα αποτελεί την αδιάσπαστη ενότητα των πολυδιάστατων περιβαλλοντικών προβλημάτων.

Επίσης τους δίνεται η δυνατότητα να συνειδητοποιήσουν την προσωπική τους ευθύνη, δηλαδή την *ικανότητα αντίδρασης²⁶*, τόσο στη δημιουργία όσο και στην αντιμετώπιση κοινωνικών και περιβαλλοντικών προβλημάτων αλλά παράλληλα να διαπιστώσουν ότι υπάρχουν λύσεις και οι ίδιοι μπορούν με τη συμμετοχή και τη δράση τους να επιφέρουν αλλαγές που θα οδηγούν σε κοινωνική και περιβαλλοντική αλλαγή. Όπως για παράδειγμα το «Δίκαιο και Αλληλεγγύο Εμπόριο», που είναι μία κίνηση απέναντι στο ανεξέλεγκτο εμπόριο. Υπάρχουν διεθνείς οργανισμοί οι οποίοι στηρίζουν αυτή τη δράση. Μεταξύ αυτών είναι και ο EFTA (στο πλαίσιο της ΕΕ). Για να πάρει ένα τελικό προϊόν πιστοποίηση «δίκαιου εμπορίου» πρέπει ο παραγωγός να έχει πληρωθεί σε μια τιμή αξιοπρεπή για τη διαβίωσή του και σε όλη τη διαδικασία παραγωγής να μη μεσολαβεί εργασία ανασφάλιστη και παιδική εργασία. Επιπλέον δίνεται ενίσχυση στα μη ανεπτυγμένα οικονομικά κράτη και σε άλλους τομείς (εκπαίδευση, υγεία, τεχνολογία). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αναπτύσσουν την αλληλεγγύη *η οποία συνδέεται με την ικανότητα των ατόμων να υπερβαίνουν τα προσωπικά τους συμφέροντα, να αναγνωρίζουν τα δικαιώματα των άλλων καθώς και να είναι έτοιμοι να δράσουν προς υπεράσπιση των δικαιωμάτων των άλλων.²⁷*

²⁵ Δεμερτζής 1996: 255 επομ

²⁶ Karen O'Shea, 2003:26

²⁷ Karen O'Shea, 2003:28

Στην **ενότητα Δ** με τον γενικό τίτλο **Ζούμε στη δημοκρατία** οι μαθητές επιδιώκεται να κατανοήσουν βασικές πολιτικές-πολιτειακές έννοιες και να γνωρίσουν τον τρόπο λειτουργίας του ελληνικού πολιτεύματος όπως επίσης να μάθουν τη λειτουργία των βασικών δημοκρατικών θεσμών. Η γνώση των θεσμικών μηχανισμών που διασφαλίζουν τη δημοκρατία είναι απαραίτητη για την ανάπτυξη ενός πολίτη ο οποίος πρέπει να έχει τη γνώση ώστε να μπορεί να ελέγχει και να παρεμβαίνει. Βασικός στόχος της ενότητας είναι η ανάδειξη της δημοκρατίας ως μιας καθημερινής πράξης, μιας διαδικασίας που εκδηλώνεται σε κάθε στιγμή της κοινωνικής ζωής των πολιτών. Η ακριβής και ολοκληρωμένη γνώση της συγκεκριμένης πραγματικότητας που βιώνουν οι μαθητές αποτελεί προϋπόθεση για την εκπαίδευση ενεργών πολιτών προς μια αειφόρο ανάπτυξη. Αν και πρόκειται για έναν βασικό στόχο που διατρέχει όλες τις ενότητες του βιβλίου, ωστόσο στη συγκεκριμένη ενότητα και στο πλαίσιο του κεφαλαίου 4. **Η δημοκρατία στην καθημερινή μας ζωή**, με συγκεκριμένες δραστηριότητες αναπτύσσεται διεξοδικότερα.

Σε μια δημοκρατική κοινωνία **α) Ζούμε μαζί και συναποφασίζουμε**: Οι μαθητές καλούνται να εντοπίσουν δημοκρατικές διαδικασίες στην καθημερινή ζωή στο σχολείο τους. Διερευνούν τον τρόπο με τον οποίο λαμβάνονται οι αποφάσεις σε επίπεδο τάξης : συζήτηση – *η αγωγή των ενεργών πολιτών πρέπει λοιπόν να δίνει τα μέσα το ενδιαφέρον και τη συνήθεια που θα τους κάνει να συμμετέχουν στη συζήτηση*²⁸ -ανταλλαγή απόψεων και εξεύρεση αποδεκτών λύσεων που οδηγούν στην ελεύθερη υποταγή σε συλλογικούς κανόνες.

β) Ζούμε μαζί και αναπτύσσουμε σχέσεις: οι σημερινές κοινωνίες διακρίνονται από την πολυπολιτισμικότητα. Οι μαθητές μέσα από τη μελέτη μιας περίπτωσης θα διαπιστώσουν ότι ο φόβος για το Άλλο, το διαφορετικό αποδυναμώνει τη θέληση για διάλογο και οδηγεί σε συγκρούσεις. *Η απουσία αναγνώρισης ταυτότητας ή εσφαλμένη αναγνώριση είναι μια μορφή καταπίεσης που οδηγεί σε διαστρεβλωμένο και στερημένο τρόπο ύπαρξης.*²⁹ Στο σχολείο-το οποίο αποτελεί και ένα επικοινωνιακό σύστημα- μπορεί να γίνει εκείνος ο διάλογος και η δημιουργική αντιπαράθεση με το «άλλο» και έτσι να ανακαλύψω τον «εαυτό» μου και να αποκτήσω την αυτονομία μου. Οι διαφορές επομένως δεν πρέπει να αγνοούνται, αλλά να αξιολογούνται ως κάτι παραγωγικό. Η αποδοχή του διαφορετικού λοιπόν είναι σημαντική γιατί έτσι –οι μαθητές- θα καταφέρουν να ζουν αρμονικά με τους άλλους παρ' όλες τις πολιτισμικές διαφορές και θα μειωθούν οι συγκρούσεις στο σχολείο. Έτσι ώστε το σχολείο να μην αποτελεί μια δυστοπία , που ασκεί τυπικό και άτυπο κοινωνικό έλεγχο και αποπέμπει το διαφορετικό. Η συμπεριφορά αυτή μεταφέρεται από τους μαθητές στην οικογένεια, τη γειτονιά, το δήμο οπότε – προοπτικά-βελτιώνονται οι ανθρώπινες σχέσεις και κατοχυρώνονται τα δικαιώματα των διάφορων πολιτισμικών ομάδων που ζουν στη χώρα μας. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να καταλάβουν πώς τα καθημερινά γεγονότα έχουν μια σύνδεση με μεγαλύτερα τα οποία συμβαίνουν στην κοινότητα και την κοινωνία³⁰.

γ) Ζούμε μαζί και συμμετέχουμε στις κοινές προσπάθειες. Η κοινωνική συνεργασία αποτελεί σημαντική αξία στην εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη.

²⁸ Canivez, P., 2000: 187

²⁹ Taylor Charles, 1997:72

³⁰ βλ. Πίνακες 1, 2 & 3

Η συγκεκριμένη δραστηριότητα-μελέτη αφίσας για την εθνική εκστρατεία εξοικονόμησης ενέργειας-οδηγεί στην κατανόηση και ανάληψη μιας μη-επιβαλλόμενης συλλογικής δράσης που προκύπτει από κοινά συμφέροντα, σκοπούς και αξίες. Έχει ένα βαθμό επισημότητας –εθνική εκστρατεία- αλλά οι πολίτες διατηρούν την αυτονομία και τη δυναμικότητά τους. Παράλληλα οι μαθητές προβληματίζονται για τα δικαιώματα αλλά και τις υποχρεώσεις που έχουν και που διασφαλίζουν μια βιώσιμη ανάπτυξη και μια δημοκρατική κοινωνία. Η βελτίωση της ποιότητας ζωής ενισχύει την κοινωνική συνοχή και προωθεί την κοινωνική συνεργασία. Τέλος μέσα από τη διαπίστωση των επιπτώσεων μια αδράνειας-παθητικής στάσης απέναντι σε ένα συγκεκριμένο πρόβλημα προετοιμάζεται ο μαθητής να αναλαμβάνει δράσεις απέναντι σε θέματα που τον αφορούν.

Συμπεράσματα

Η εκπαίδευση για την αειφόρο ανάπτυξη και η εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη αποτελούν πεδία που ακόμη βρίσκονται υπό συζήτηση και που διαρκώς εμπλουτίζονται, μεταλλάσσονται και εξελίσσονται. Σίγουρο πάντως είναι ότι είναι επίκαιρες όσο ποτέ και θα μας απασχολήσουν αρκετά στα χρόνια που έρχονται.

Ως τύποι εκπαίδευσης έχουν πολλά κοινά στοιχεία: σκοπός και στόχοι, χαρακτηριστικά και αξίες, στοιχεία μάθησης και τρόποι διδασκαλίας είναι κοινά και στη μία και στην άλλη μορφή εκπαίδευσης. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να υπάρχει μια αρκετά ισχυρή σήμερα τάση θεωρητικών και ερευνητών, προερχόμενων και από τα δύο επιστημονικά πεδία (πολιτικές και κοινωνικές επιστήμες), που θεωρεί ότι η εκπαίδευση για την αειφορία είναι μια κατ' εξοχήν πολιτική εκπαίδευση με την έννοια της προετοιμασίας και της ανάπτυξης ενός ενεργού πολίτη. Όπου ως ενεργός ορίζεται εκείνος ο πολίτης που όχι μόνο συμμετέχει στη λήψη αποφάσεων αλλά το κάνει συνειδητά, έχοντας πλήρη γνώση και της διαδικασίας αλλά και των παραμέτρων που θα τον βοηθήσουν να λάβει κοινωνικά κριτικές αποφάσεις και στοχεύοντας σε τίποτε λιγότερο παρά στη δημιουργία δημοκρατικών και αλληλέγγυων κοινωνιών.

Επομένως θεωρούμε αυτονόητο ότι ένα σύγχρονο βιβλίο που φιλοδοξεί να αποτελέσει σημείο αναφοράς, προβληματισμού και μάθησης για τους μικρούς πολίτες της χώρας μας δεν μπορεί παρά να έχει λάβει σοβαρά υπόψη του το πλαίσιο ανάπτυξης και των δύο μορφών εκπαίδευσης. Σε ποιο βαθμό τα κατάφερε τελικά θα ειπωθεί μετά από δημόσια κριτική και διάλογο όλων των αποδεκτών του (μαθητών, εκπαιδευτικών, γονέων, επιστημονικής κοινότητας), όπως και πρέπει.

Βιβλιογραφία

Ash Amin και Nigel Thrift (2006) Η πολιτική στον αστικό κόσμο <http://www.re-public.gr/>

Canivez, P., (2000), *Ποια Αγωγή για τον Πολίτη*. Αθήνα: SCRIPTA.

Ευρυδίκη, (Ιούνιος 2005), Η Εκπαίδευση για την Ιδιότητα του Πολίτη στην Ευρώπη.

Fien, J. & Tilbury, D., (2002), “The critical challenge of Sustainability”, in D. Tilbury, R. Stevenson, J. Fien & D. Schreuder (eds), *Education and Sustainability. Responding to the Global Challenge*, pp. 1- 12. Switzerland, Gland: IUCN

Hardin, G., (1968), “The Tragedy of Commons”, *Science*, vol. 162, pp. 1243-1248.

Hart, R., (1992), *Childrens' Participation: From Tokenism to Citizenship*. Florence: UNICEF.

Huckle, J., (1996), “Realizing sustainability in changing times”, in J. Huckle & S. Sterling (eds), *Education for Sustainability*, pp. 3-17. London: Earthscan.

- Huckle, J.**, (1999), “Locating Environmental Education between Modern Capitalism and Postmodern Socialism: A Reply to Lucie Sauve”, *Canadian Journal of Environmental Education*, vol. 4, pp. 36-45.
- IUCN, UNEP, WWF**, (1991), *Caring for the Earth: A Strategy for Sustainable Living*. Switzerland, Gland: IUCN, UNEP, WWF.
- Karen O’Shea**, (2003), Δημοκρατική αγωγή του πολίτη 2001-2004, Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, Στρασβούργο
- Learning and teaching Scotland organisation**, (2002) Education for Citizenship in Scotland: A Paper for Discussion and Development, Glasgow
- Sauve, L.**, (1999), “Environmental Education Between Modernity and Postmodernity: Searching for an Integrating Education Framework”, *Canadian Journal of Environmental Education*, vol. 4, pp. 9-35.
- Schnack, K.**,(2000), “Action Competence as a Curriculum Perspective”, in B. B. Jensen, K. Schnack & V. Simovska (eds), *Critical Environmental and Health Education, Research issues and challenges*, pp. 107- 126. Copenhagen: The Danish University of Education.
- Scott, W. & Gough, S.**, (2003), *Sustainable Development and Learning. Framing the Issues*. London: Routledge Falmer
- Taylor Charles**, (1997) Πολυπολιτισμικότητα Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης, μτφ Φιλ. Παιονίδης, , Αθήνα: ΠΟΛΙΣ
- UNESCO, (2005), “UN Decade of Education for Sustainable Development 2005 – 2014”, International Implementation Scheme. Paris: UNESCO.
- Δεμερτζής, Ν.** (1996). Ο Λόγος του Εθνικισμού . Αθήνα: Αντ. Σάκουλας.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή**.(2000) Προς μια ευρωπαϊκή διάσταση εκπαίδευσης και ενεργού συμμετοχής του πολίτη, Λουξεμβούργο
- Καρακατσάνη, Δ.**, (2004), *Εκπαίδευση και Πολιτική Διαπαιδαγώγηση*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Λιαράκου. Γ. & Φλογαΐτη, Ε.**, (2007), *Από την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση στην Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη: Προβληματισμοί, Τάσεις, Προτάσεις*. Αθήνα: Νήσος.
- Μεταξάς, Α-Ι.Α.**, (1976), *Πολιτική Κοινωνικοποίηση*. Αθήνα: ΟΛΚΟΣ.
- Φλογαΐτη, Ε.**, (2006), *Εκπαίδευση για το Περιβάλλον και την Αειφορία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.